नेलेष त्रिर्वेष्टयित्वा मन्थनं करोति तथा शाखान्तराद्ध्व-र्युश्च तच्छादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोऽभिमन्त्रयतीति"। चात्वं च खादिरं द्वादशाङ्गुलदीर्घं वर्तुलम् अग्रे लोहकीलयुक्तम् मूले प्रमन्थाग्रप्रवयनार्थगर्तयुक्तम् मूलेऽग्रे च लोह पट्टिकया संयुक्तं कार्यम्"। "औदुंबरी च खादिरी द्वादशाङ्गुलदीर्घा चतुरङ्गुलविपुलाधोभागे समा चात्वाग्र-स्थितकीलकोपरिस्थापनार्थलोहपट्टिकायुक्ता उपरि-भागे वर्तुला च कार्या। नेत्रं च गोवालशबलैः श्लिष्टत् व्याममात्रं कार्यम्। केचित् प्रमन्थाग्रेण मन्थन्ति, अपरे तु मूलेन"

चात्वाल पु० चत–वालञ्। १यज्ञकुण्डे २दर्भे ३उत्तानेऽवटे च विश्वः ४उत्तरवेद्यङ्गे मृत्सूपे ५तत्कृतावटे च "चात्वालोत्करायन्तरेण सञ्चरः" का०श्रौ० १।३।४२। "चात्वालश्च उत्करश्च चात्वालोत्करौ तौ अन्तरेण तयोरन्तरालेन सर्वेषां विहितकार्यार्थं संचरः गमना-गमनमार्गोभवति। अयं च सोत्तरवेदिकेषु वरुणप्रघा-सहाहविःपशुसोमेषु ज्ञेयः चात्वालस्यैव सत्त्वात् सोत्तरवेदिकेषु सर्वेष्वनेनैव मार्गेण गमनागमने कार्ये" कर्कः। "तच्चात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य मात्रा मात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्थेताग्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत्" शत० ब्रा० ३।५।१।२६। "सा चात्वालस्य मात्रा यैवोत्तरवेदेरुक्ता सैवेत्यर्थः चात्वालखननोत्पन्न-यैव मृदोत्तरवेदिकरणात्" भा०।

"चात्वालं चात्वालवत्सु" आश्व० श्रौ० १।१।६। "चात्वा-लोनामावटः पशुसोमादिष्वस्ति येषु उत्तरवेद्यर्थं यत्र मृत् खात्वाक्षिप्यते तद्वत्सु" ना० रा० उक्तेः उत्तरा-वेद्यर्थमृदाहरणजातावटएव चात्वाल इति गम्यते।

चानराट न० चनराटस्येदम् अण्। चनराटऋषिख्याने तस्मिन्नृग्ने परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ताः। "पूर्वचा-नराटम्" सि० कौ०।

चान्दनिक त्रि० चन्दनेन सम्पद्यते ठक्। चन्दनेन कृतशोभे "वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्ष्णवेष्टनिकं सुखम्" भट्टिः।

चान्द्र त्रि० चन्द्रस्येदम् अण्। १चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ २तन्माने च। "अर्काद्दिनिः स्मृतः प्राचीं यदुयात्यहरहः शशी। तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः" सू० सि०

"सूर्यात् समागमं त्यक्त्वा विनिस्सृतः पृथग्भूतः संचन्द्रो-ऽहरहः प्रतिदिनं यत् यत्सङ्ग्रामितं प्राचीं पूर्वां दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरां-शमितम्। ननु सौरदिनं सूर्यांशेन यथा भवति तथै-तद्रूपैर्भागैः कियद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह। अंशैरिति। भागैस्तु कारात् सूर्यचन्द्रान्तरोत्पन्नैस्तस्य तद्रूपत्वात्। द्वादशभिर्द्वादशसङ्ख्याकैस्तिथिर्ज्ञेया। एकं चान्द्रदिनं ज्ञेयमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति सूर्यचन्द्र-योगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे मासमाप्तेर्भगणान्तरेण चान्द्रो मासस्तिंशच्चान्द्रदिनात्मकः। अतस्तिंशद्भिर्दिनै-र्भगणांशान्तरं तदैकेन किमिति। द्वादशभागैरेकं चान्द्र-दिनम्। "दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः" इत्यभिधानाद्दर्शावधिकमा-सस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति। अथ चान्द्रव्यवहारमाह" र०न० "तिथिः करणसंज्ञाश्च क्षौरं सर्वक्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" सू० सि०।

"तिथिः प्रतिपदाद्या करणं ववादिकसंज्ञाकं विवाहः क्षौरं चौलकर्म। एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतबन्धाद्युत्सव रूपा व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम्। तथा संसूचयार्थकः। चान्द्रमानेन गृह्यते अङ्गीक्रियते। अथ चान्द्रं मासं प्रसङ्गात् पिण्डमानं चाह" र०ना०।

"त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितृमहः स्मृतम्" सू०सि० "कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेण गत्वा। मासः स चान्द्रोऽङ्गयमाः कुरामाः पूर्णेंधयः। २९।३१।५०। स्मृतकुदिनप्रमाणम्" सि०शि० "दर्शान्ते किल शशी रविणा युक्तो भवति। ततोद्वावपि पूर्वतो गच्छतः। तयोः शशी शीघ्रगत्वात् प्रत्यहं गत्य-न्तरेणाग्रतो याति। एवं गच्छंश्चक्रकला २१६०० तुल्य-मन्तरं यदाग्रतो याति तदा रविणा योगमेति। तयोः कालयोरन्तरालं चन्द्रमासः। तत्प्रमाणमनुपातेन। चन्द्रार्कयोर्मध्यगती चादौ सम्यक् सावयवे कृत्वा यदि गत्यन्तरेणैकं कुदिनं लभ्यते तदा चक्रकलातुल्येनान्तरेण कियन्तीत्यनुपातेन चान्द्रमासे कुदिनानि लभ्यन्ते। २९।३१।५०"। प्रमिता०। अधिकं सौरचान्द्रशब्दे २७३५ पृ० दृश्यम्। आपस्तम्बः "चन्द्रमाः कृष्ण-पक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते। सूक्ष्मकर्मादयारभ्य सूक्ष्म-कर्मावधिः परम्। चन्द्रार्कयोः रवेर्मासश्चान्द्र इत्यभि-धीयते" विष्णुस०। २चान्द्रायणव्रते न०। "चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं च ब्रह्मचर्यविधिः विधिः" प्रा० त०। "चान्द्रं